

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Publieke moraal van onderop

In de roep om fatsoen klinkt het verlangen door naar een wereld die misschien wel nooit heeft bestaan. De huidige netwerkmaatschappij kent geen vanzelfsprekende waarden en normen meer. Onze sociale orde ontstaat meer dan ooit van onderop in plaats van van bovenaf. Politici past dus niet langer de rol van zedenmeester. Een normatieve politiek heeft alleen kans van slagen op basis van empathie, wederkerigheid en het uitdagen van mensen door hun idealen te prikkelen.

---

door *Hans Boutellier*

De auteur is algemeen directeur van het Verwey-Jonker Instituut en bijzonder hoogleraar Veiligheid & burgerschap aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij nam deel aan het Van waarde-project van de Wiardi Beckman Stichting.

ONDER DEZE CDV-BUNDEL LIGT EEN PRANGENDE VRAAG: waarom profiteert het CDA niet van de ongerustheid van veel mensen over de publieke moraal? Sinds jaar en dag staan ‘normen en waarden’ nummer één op de problemenlijst van burgers, meestal ook nog eens gevolgd door criminaliteit en onveiligheid. Recent zijn deze grootste problemen weliswaar afgelost door de economische crisis, maar toch: veel mensen vinden dat het schort aan onze moraal, terwijl de partij van de normen en waarden steeds kleiner wordt. Hoe kan dat nu?

HET BESCHAVINGSDEFENSIEF

In *De improvisatiemaatschappij* heb ik onder de noemer ‘het nationale beschavingsdefensief’ het volgende antwoord op die vraag gegeven.¹ In zijn kern is de oproep tot fatsoen, waarden en normen (want het moest opeens omgekeerd) een referentie aan het verleden. Het verwoordt de heimwee naar een ‘heartland’, dat wil zeggen naar een toestand van har-

monie die nooit bestaan heeft. Geen offensief, maar een defensief dus.

Deze conservatieve stellingname heeft, in ieder geval in Nederland, nooit tot een systematische politiek geleid. Zij geeft onvoldoende richting voor de actuele problemen om uit te groeien tot geloofwaardige politiek.

Ik zou zelfs durven stellen dat de agendering van ‘fatsoen’ een bijdrage heeft geleverd aan de opkomst van het populisme waarin de onvrede domineert. Het beschavingsdefensief vloeit voort uit een romantisch verlangen naar een ideaal dat in het verleden wordt geprojecteerd. Het ligt ten grondslag aan het cultuurpessimistische lustgevoel. Het is lekker om te vertellen dat niets deugt, in de stellige overtuiging dat het vroeger beter was. Het voedt de houding van ‘tegen zijn’: tegen de elite (zakkenvullers), tegen de buitenlanders (onaangepast), tegen de criminelen (ordeverstoorders), tegen Europa (grenzeloos), tegen de kunsten (cultuurondermijners), eigenlijk tegen alles wat ‘mijn’ overzichtelijke beeld van recht en orde verstoort. De fatsoensagenda heeft dus wel electorale potentie, maar niet als je ook nog aan serieuze politiek wilt doen. Juist de combinatie van beide brak het

Morele politiek zal moeten aansluiten bij de sociale structuur en politieke thema's van vandaag

CDA op. Morele politiek zal moeten aansluiten bij de sociale structuur en politieke thema's van vandaag.

In deze bijdrage zal ik de stelling innemen dat het ideaal van een gedeeld waarden-en-normen-systeem niet past bij de sociale structuur van de huidige samen-

leving. Het deductieve beeld van waarden, die richtinggevend zijn voor normen, die vervolgens restricties opleggen aan het handelen, staat naar mijn idee haaks op de wijze waarop de huidige samenleving is geordend. Publieke moraal komt definitief niet langer van boven (dat is altijd al een kwestie geweest), maar heeft alleen richtinggevende betekenis als zij ‘van onderop’ wordt georganiseerd en ervaren. Het kernargument achter deze stelling is de transformatie van de samenleving in de afgelopen decennia van collectieve identiteiten naar netwerken. De huidige samenleving is geen *Gemeinschaft* en zelfs steeds minder een *Gesellschaft*. We zouden eerder moeten spreken van een *Netzschaft*, als dat geen niet-bestaand Duits was. We leven in een onbegrensde wereld van connecties en vertakkingen die oneindig veel ingewikkelder lopen dan in grote collectieven (zoals de Nederlandse zuilen, of de rangen en standen van weleer). Wat is in zo'n sociale orde publieke moraal dan nog?

SOCIALE ORDERING

De vraag hoe sociale orde tot stand komt is klassiek filosofisch, en ligt zelfs ten grondslag aan het ontstaan van de sociologie. In de loop der geschiedenis zijn er diverse kandidaten voor aangewezen. Of beter: er zijn diverse krachten zeer succesvol geweest bij de organisatie van onze samenleving. Een van de sterkste kandidaten was God. Tot ver na de middeleeuwen was een samenleving zonder zijn sturing ondenkbaar. Dit is indringend beschreven door de Canadese filosoof Charles Taylor in *A secular age*.² Het seculiere tijdperk, dat zijn wortels heeft in de renaissance, bracht andere ordescheppers in stelling. In de eerste plaats is daar de staat, met bijbehorende politieke macht. Volgens Thomas Hobbes (1588-1679), en in mildere vorm John Locke (1632-1704), is een geordende samenleving zonder sturende overheid ondenkbaar. Een ander ordescheppend principe wordt geleverd door de markt, de onzichtbare hand (Adam Smith) die door concurrentie rond vraag en aanbod zijn organiserende werk doet. Ook de wetenschap kan zonder meer een rol claimen, in die zin dat deze sterk richtinggevend is geworden voor de organisatie van vraagstukken.

Vanzelfsprekend zijn religie, overheid, markt en wetenschap nog steeds relevante ordenende krachten in onze samenleving. In de sociologie is daarenboven altijd veel aandacht uitgegaan naar de civiele samenleving en de instituties die deze stutten. Meer recent zijn de media (communicatie!) als sociale aanjagers eraan toegevoegd. In verschillende krachtsverhoudingen spelen de genoemde kandidaten hun historische rol. Met elkaar creëren zij zoiets als ‘de levende publieke moraal’, het geheel van praktijken en opvattingen rond goed en kwaad. Praktijken en opvattingen die permanent verschuiven, en tegelijk diepe wortels hebben. Er is in de laatste decennia echter iets gebeurd waardoor alles op zijn kop lijkt te zijn gezet. Deze verandering is door de socioloog Manuel Castells in drie dikke delen geanalyseerd onder de noemer *The information age*: informatie is de nieuwe grondstof voor de huidige samenleving.³ Hij schreef dit volumineuze werk in het midden van de jaren negentig, nog voor de internetrevolutie. De door hem beschreven opkomst van de netwerksamenleving is sinds die tijd geradicaliseerd door internet, met zijn zoekmachines en sociale programma’s (Facebook, Twitter en dergelijke).

De betekenis van deze digitale revolutie kan naar mijn idee nauwelijks overschat worden. Zij leidde tot onbegrensde connectiviteit, permanente beschikbaarheid van informatie, transparantie van identiteiten, openbaarheid van alles wat maar denkbaar is. Alsof de menselijke geest zich heeft geopenbaard in al zijn functies en hoedanigheden. De verworvenheden van deze revolutie zijn makkelijk weg te strepen tegen de uitwassen – er moet zich

nog veel uitkristalliseren en er valt nog veel te regelen. Maar de essentie van deze ontwikkeling is dat de massieve collectiviteiten van weleer zijn vervangen door een veel vluchtiger connectiviteit in netwerkstructuren.

De Pools-Britse socioloog Zygmunt Bauman gaat zelfs zover om te spreken van 'liquid modernity' (zonder het woord netwerk overigens te noemen).⁴ We zijn in een fase aanbeland waarin solide sociale structuren zijn opgelost in vloeibare stromen, zonder al te veel geheugen en stabiliteit. Ik beschouw dat beeld als sterk overdreven. De democratische rechtsstaat en de daarin verankerde instituties van onderwijs, zorg, huisvesting, veiligheid en dergelijke staan nog recht overeind. Maar zij staan wel onder druk van nieuwe sociale verhoudingen. Deze zijn dusdanig veranderd dat een andere sociale morfologie (vormenleer) is aangewezen. Sociale orde in onze tijd komt tot stand in de permanente afstemming tussen personen, organisaties, instituties, verbanden, landen, bedrijven, gemeenschappen, verenigingen, kortom knooppunten. De vraag naar sociale orde verwijst in onze tijd naar een continu proces van sociale afstemming. Daartoe heb ik het begrip improvisatiemaatschappij geïntroduceerd: een samenleving die de kandidaten voor de sociale orde (religie, overheid, markt, civiele samenleving, wetenschap, media) doet bewegen in sociale ordening.

PUBLIEKE MORALISERING

Het hier (te) kort geschetste beeld van de huidige netwerksamenleving is niet onproblematisch. Veel solide sociale verhoudingen zijn omvergekegeld. Dat geldt zeker ook voor de publieke moraal, die niet meer kan rusten op de stabiliteit van de ideologieën, met bijbehorende sociale instituties en verbanden van weleer. Zelfs in de wereld van het recht, een van de laatste morele bolwerken, zien we een groeiende onrust over waar men goed aan doet. Het is dan ook geen wonder dat de roep om waarden, normen, fatsoen, beschaving en moraal zo sterk is gegroeid over de afgelopen decennia. We willen richting en gemeenschappelijkheid, maar weten niet waar we deze moeten zoeken. Om die reden kwam de aanpak van criminaliteit en onveiligheid zo centraal te staan. In veiligheid klinkt de geruststelling van orde in de chaos door. Het verklaart het onverzadigbare optreden van Opstelten en Teeven. Ze appelleren aan de behoefte om de wereld overzichtelijk te houden. Een begrijpelijke wens, die echter averechts uitpakt indien zij louter tot een beschavingsdefensief leidt. Het voedt de onvrede en staat vernieuwing in de weg. De vvd bijt hier in zijn eigen populistische staart.

De vraag naar publieke moraal is tegen de geschetste achtergrond te begrijpen met drie woorden: verlies van vanzelfsprekendheid. We voelen ons op drift en zoeken een moreel anker. Het idee van een deductief werkend

waarden-en-normensysteem staat echter haaks op de beweeglijke sociale ordening van de improvisatiemaatschappij. Actuele publieke moraal is veel beter te begrijpen als we haar opvatten als een organisch geheel dat zich ontvouwt in praktijken en opvattingen over goed en kwaad. Deze praktijken

Een deductief werkend waarden-en-normensysteem staat haaks op de beweeglijke sociale ordening van de improvisatiemaatschappij

en opvattingen wortelen in de organisaties en instituties, in bedrijven en zorginstellingen, bij de politie en in de horeca, in de scholen en op de advocatenkantoren, dat wil zeggen in het proces van permanente afstemming dat onze netwerksamenleving kenmerkt. Zoals sociale orde verkeerde in sociale ordening, zo

werd publieke moraal zoets als ‘moralisering’. De noodzaak om permanent te werken aan de publieke moraal is dus niet het probleem maar de oplossing. Waar de vanzelfsprekendheid is verdwenen, is het normatieve gesprek in de plaats gekomen. In de scholen, in de media; in de kantoren en in het uitgaansleven. Publieke moraal is een zaak van alledag geworden.

Nu is het kwade makkelijker te agenderen dan het goede. In wat we afwijzen (wreedheid en vernedering) spreken we elkaar aan met een beroep op empathie en wederkerigheid. Verplaats je in de ander! En als je dat onvoldoende lukt, en het loopt uit de hand, dan is er de wereld van correctie en repressie. Opvattingen over ‘het goede leven’ (de klassieke filosofische kwestie) liggen in onze samenleving echter moeilijker. Ze zijn radicaal geprivatiseerd. We bepalen zelf wat we goed vinden! Toch valt ook hier wel een casus te maken voor een meer offensieve morele politiek. Om iets ‘te vinden’ moeten we ons namelijk wel ontwikkelen. Wat we goed vinden moeten we leren, niet door idealen opgelegd te krijgen, maar wel door mogelijkheden voorgelegd en voorgeleefd te krijgen. Idealen veronderstellen uitdaging: ‘Wat bezielt jou eigenlijk?’ Daarin kunnen ook de tradities weer relevant zijn – niet als natuurlijk goed (de conservatieve stijl), maar als interessante opvattingen, waarover gepraat moet worden. Het vrijelijk kunnen kiezen van ‘een bepaald goed leven’ veronderstelt het kunnen afwegen van mogelijkheden. Dat het ontbreekt aan de morele vanzelfsprekendheid van weleer, betekent juist dat we ons er meer mee moeten bezighouden.

NORMATIEVE MOMENTEN

‘De verloedering’ van omgangsvormen, het verlangen naar morele vanzelfsprekendheid en het gemis aan uitdaging voor positieve idealen vormen redenen voor bezinning op morele politiek. Tegen deze achtergrond zou ik

de legitimiteit van een politiek moreel appel willen begrijpen. Er klinkt de hoop in door gemeenschappelijke verhalen te ontwikkelen tussen burgers, in organisaties en in instituties. Het is de hoop op een herinrichting van de morele ruimte, niet als gegeven maar als proces. Daarin schuilt het belang van het begrip beschaving. Daarin staat niet wat er moet en wat niet mag centraal. Beschaving is veel meer dan dat: zij belichaamt de aanspreking van mij tot identiteit, zij stelt vragen naar mijn afwegingen rond goed en kwaad, naar mijn idealen over een goed leven, over mijn relaties tot de ander. Het beschavingstekort bestaat niet uit het ontbreken van gedeelde normen en waarden, maar uit het gevoel ‘niet gehoord te worden’. Het schuilt veel meer in de onpersoonlijke instituties, organisaties die niet ook van mij zijn, het verweesd zijn, het er niet zo erg toe doen, behalve voor mijn directe omgeving.

Beschaving betekent vooral dat er wordt teruggepraat. Niet vrijblijvend, maar krachtig en uitdagend. Zoals de Engelse Labour-ideoloog Maurice Glasman de centrale opgave van deze tijd eens in een lezing in De Balie formuleerde: ‘How do we get more love into the system?’ Het is legitiem om burgers uit te dagen in wat ik zou willen noemen ‘normatieve momenten’. Maak bijvoorbeeld van het ondertekenen van een huurcontract een gebeurtenis waarin ‘betaalbare huisvesting in een leefbare omgeving’ wordt aangeboden in ruil voor betrokkenheid bij de buurt. Zorg dat de aanmelding van een kind op school leidt tot aanwezigheid op ouderavonden. En zo zijn er vele voorbeelden te geven van actuele morele praktijken. In dergelijke normatieve momenten ontwikkelt zich ‘de sociale continuïteit’ van een dynamische samenleving. Het begrip ‘continuïteit’ gebruik ik niet zonder reden: de wil om door te gaan is de minimale variant van het algemeen belang. Ik pleit voor een normatieve politiek in termen van empathie, wederkerigheid en uitdaging. In de empathie schuilt de basale vaardigheid zich te verhouden tot de directe omgeving. De wederkerigheid impliceert

Normatieve politiek moet in termen van empathie, wederkerigheid en uitdaging worden opgevat

de erkenning van de ander en de bereidheid om (terug) te geven. En met uitdaging doel ik op ‘het ideaal om idealen te prikkelen’.

De netwerkmaatschappij kent geen vanzelfsprekende waarden en normen die sociale orde realiseren.

Maar we hebben allemaal belang

bij de (dynamische) continuïteit van de samenleving voor onszelf en onze kinderen. Daarbij hebben we een redelijke consensus over wat we afwijzen, maar we kunnen elkaar daarenboven oproepen tot opvattingen over het goede leven. De cultuurpolitieke paradox dat we moraal nodig hebben, maar

geen zedenmeester willen, lost zich op in een houding van uitdaging en confrontatie zonder het laatste woord te kunnen of te willen hebben. In de relatieve stabiliteit van de instituties en dynamische moraliteit van onderop vestigt zich een samenleving die tegelijkertijd chaotisch en geordend is. Paradoxalerwijze heeft het van oudsher verzuilde Nederland ervaring met de pacificatiestrategie van dialoog en confrontatie die daarbij past.

Noten

- 1 Hans Boutellier, *De improvisatiemaatschappij. Over sociale ordening van een onbegrensde wereld*. Den Haag: Boom, 2011, hoofdstuk 3.
- 2 Zie: Charles Taylor, *A secular age*. Cambridge: Harvard University Press, 2007.
- 3 Deel 1, 2 en 3 respectievelijk: Manuel Castells, *The rise of the network society*. Oxford: Blackwell Publishers, 1996; *The power of identity*. Oxford: Blackwell Publishers, 1997; en *End of Millennium*. Oxford: Blackwell Publishers, 1998.
- 4 Zie onder andere Zygmunt Bauman, *Liquid modernity*. Oxford: Polity Press, 2000; *Liquid times. Living in an age of uncertainty*. Oxford: Polity Press, 2007; en *Culture in a liquid modern world*. Oxford: Polity Press, 2011.